

प्रकरण चौथे

**अशोक व्हटकर ह्यांच्या
कादंबऱ्यांमधील व्यक्तिरेखा**

प्रकरण चौथे

अशोक व्हटकर ह्यांच्या कादंबऱ्यामधील व्यक्तिरेखा

४.१ प्रास्ताविक

४.२ 'मेलेलं पाणी' ह्या कादंबऱ्यातील प्रमुख व्यक्तिरेखा

४.३ 'मेलेलं पाणी' ह्या कादंबरीतील गौण व्यक्तिरेखा

४.४. '७२ मैल' ह्या कादंबरीमधील प्रमुख व्यक्तिरेखा

४.५ '७२ मैल' ह्या कादंबरीमधील गौण व्यक्तिरेखा

४.६ समारोप

४.७ संदर्भ : अ टीपा

प्रकरण चौथे

अशोक व्हटकर ह्यांच्या कादंबऱ्यांमधील व्यक्तिरेखा

४.१ प्रास्ताविक :

ह्या चौथ्या प्रकरणामध्ये अशोक व्हटकर ह्यांच्या 'मेलेलं पाणी' आणि '७२ मैल' ह्या दोन कादंबरीमधील व्यक्तिरेखांचा आपण विचार करणार आहोत. हा विचार कादंबरीच्या आशयाच्या अनुषंगाने करणार आहोत. कादंबरीकार कादंबरी लिहित असताना त्याच्यापुढे प्रथम व्यक्तिरेखा असतात. कादंबरीतील व्यक्तिरेखा जितक्या जिवंत आणि वास्तव असतील, तितकी कादंबरी ही जिवंत व वास्तव वाटते. कादंबरी ऐतिहासिक असेल तर तिला पुराव्याची गरज असते. वास्तववादी कादंबरीकार हा व्यक्तिरेखांशी तटस्थपणे नाते बाळगून असतो. कादंबरीमध्ये कादंबरीचा विकास हा कादंबरीतील व्यक्तिरेखा आणि प्रसंग ह्यांच्या साहाय्याने होत असतो. त्यामुळे कादंबरीत उत्कंठा निर्माण होतो. कादंबरीत वास्तवाच्या अंशावर कल्पकतेचा फुलोरा उभारलेला असतो. इतर वाङ्मय प्रकारापेक्षा कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार अधिक प्रभावी, रोचक व मनोरंजक आहे. अनुभवविश्व व्यक्तिरेखा, वातावरण निर्मिती, भाषाशैली इ. घटकामधून जीवनाचा पट कादंबरीत उलगडत असतो. कादंबरीच्या कथानकात नायक, नायिका, खलनायक, ह्या प्रमुख व्यक्तिरेखा येत असतात. कथानकाच्या पूर्ततेसाठी गौण व्यक्तिरेखाही कादंबरीत येत असतात. अशाप्रकारे कादंबरीचा विस्तार अफाट असतो. अनेक पात्रप्रसंगाच्या साहाय्याने जीवनाचे अनेक पदर कादंबरीत उलघडलेले असतात. कादंबरीकाराचे समग्र कादंबरीतून आविष्कृत होणारी जीवनदृष्टी व्यक्तिचित्रणातून ठळकपणे आविष्कृत होते. कादंबरीकाराची वैशिष्ट्यपूर्ण विविध पैलू व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून व्यक्त होत असतात. 'मेलेलं पाणी' व '७२ मैल' ह्या दोन कादंबऱ्यांमध्ये जवळजवळ ७० च्या आसपास व्यक्तिरेखा येतात. आपण त्यामधील प्रमुख व्यक्तिरेखांचा प्रथम विचार करू.

४.२ 'मेलेलं पाणी' ह्या कादंबरीतील प्रमुख व्यक्तिरेखा :

४.२.१ यत्नापा :

कादंबरीकारांने 'मेलेलं पाणी' ह्या कादंबरीमध्ये यत्नापा ढोर नावाची एक व्यक्तिरेखा उभी केली आहे. यत्नापा हा संपूर्ण ढोर समाजाचे प्रकट रूप आहे. यत्नापा हा अशिक्षित आहे. पण आपल्या आयुष्यामध्ये तो बरे-वाईट अनुभवांना सामोरा गेला आहे. यत्नापाचे विविध रुपांनी प्रकटीकरण कादंबरीमध्ये झाले आहे. एक माणूस म्हणून यत्नापाची अनेक रूपे कादंबरीत आपणास पाहावयाला मिळतात. संपूर्ण कादंबरीत तो वावरताना दिसतो. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी अधिक विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल.

कष्टातून संसार चालविणारा यत्नापा :

कानडी मुलकातून पोट भरण्यासाठी यत्नापा मराठी भागात आलेला असतो. आपल्या गावाकडील आपल्या वाट्याची संपूर्ण मालमत्ता विकून जे हजार पाचशेचे भांडवल जमते त्या भांडवलात त्याने आपला कातडी कमावण्याचा व्यवसाय सुरू केलेला असतो. दिवसभर तो क्षणाचीही उस्तंत घेत नसे. आपल्या अपुऱ्या भांडवलावर आपण व्यापार करू शकू. या उमेदीवर तो कष्ट करत राहतो. उजाडल्यापासून ते रात्री अकरा वाजेपर्यंत कष्ट करत असे. आपल्या जीवावर अवलंबून असणारी त्याची पत्नी पारू, मुलगी रंजना व मुलगा यशवंत ह्यांचे तो पोट भरत असे.

व्यवसायामधील यत्नापाची भूमिका :

वडगावच्या बाजारात कमावलेले कातडे विकून पोटपाणी यत्नापा भागवत असे. कातडे विकत घेणारा चांभार गरीब असल्याने धंद्यामध्ये उधारीचा प्रश्न असे. पण त्यातूनही व्यवहार होत असे. घेणारा आणि देणारा तोंडीसतोड दारिद्री असल्याने कोणीही रोखीने माल घेण्याचा देण्याचा आग्रह करीत नसत. यत्नापा नेहमी माल घेणाऱ्या चांभाराची अडचण, सवड पाहूनच व्यवहार करत असे. यत्नापाच्या अशा गुणामुळे चांभारदेखील यत्नापाशीच व्यवहार करत असतात. यत्नापा नडलेल्या चांभारालाही मदत करत असे. पंधराएक चांभार पूर्णपणे यत्नापावर अवलंबून असत. त्या सर्वांचे यत्नापाशी व्यवहाराच्या पलीकडे असलेले

मैत्रीचे नाते जुळले होते. आपल्या मित्रपरिवाराला तो सांभाळायला मागेपुढे बघत नसे. गरीब हारळ्या महारासाठी तो धोतरजोडी आणि दुकानमधून धान्य घेऊन देतो. म्हणूनच येसबा चांभारासारखा माणूस त्याला “यल्लाप ढोर... तू ढोर मी चांभार... माजं रक्ताचं नात पातळ झालंया, प्वार वळक दावना... तू माझ्या जातीचा न्हवंस, पर तू बी मला पोरासारका. गेल्या जलमीचा आपला संमंद हाय... तू लाख माणूस हाईस...’ ’ असे भावपूर्ण उद्गार काढतो.”^१

गावातील राजकीय वातावरणामुळे दुःखी झालेला यल्लापा :

गावामध्ये दादाजीराव नाईक-पाटील गट, हणमंतराव देसाई गट, बाळगोंड पाटील गट असे राजकीय गट असतात. प्रत्येक गटाचा पुढारी आपल्याच गटाला महार, ढोर, चांभार, मातंग ह्यांनी मतदान करावे असे म्हणत असतो. प्रसंगी धमकावत सुद्धा असतो. ह्या भांडणामध्ये, गटांमध्ये आपण कशाला पडावे असा विचार करून ढोर समाज मतदानापासून अलिप्त राहतो. गावामध्ये दादाजीराव नाईक सरपंच होतो. आपल्याला ढोरांनी मतदान केले नाही म्हणून तो ढोरांच्या चुनाड्या बंद करण्यास सांगतो. तशी कलेक्टराकडून नोटीसही आणतो. संपूर्ण ढोर समाज ह्यामुळे दुःखी होतो. यल्लापाही दुःखी होतो, चुनाड्या बंद झाल्यावर पोटाला काय खायचे हा प्रश्न त्याला पडतो. गावातील राजकारणामध्ये ढोरांचा काहीच सहभाग नसताना ढोरांच्या चुनाड्यावर गंडांतर येते. संपूर्ण ढोरवाड्यावर आलेल्या संकटाचे काय करायचे हा प्रश्न त्याला सारखा सतावतो. आपल्या जातीसाठी भांडणारा, झगडणारा एखादा कोणी शिकलेला भेटेल का, ह्या विचिंनेत तो असतो. जेव्हा बी.ए. पास झालेला आपल्याच जातीचा नाना म्हेतराचा मुलगा बापू आपल्या जातीसाठी राबणार, लढणार हे त्याला कळते. तेव्हा त्याला समाधान वाटते.

शिक्षण घेतलेल्या बापूविषयी आदर :

शिकलेल्या माणसांबद्दल यल्लापाला आदर असे. त्याने आपल्या जातीचे नाव शिकून काढावे असे त्याला वाटत असे. बापू वयाने लहान असला तरी त्याचा आदर यल्लापा करत असे. आपली मुलगी रंजी हिने बापूला आरेजारे म्हटलेले त्याला आवडत नाही. तो रंजीला

रागावतो, आणि म्हणतो “बापूसाहेब बडं माणूस हायती. आसं आरे जारे करुनी. साईब म्हणावं!” अशी समजूतीची भाषा तो आपल्या मुलीला शिकवतो.

गावातील जातीयता आणि यत्नापा :

यत्नापा हा ढोर समाजाचा असल्याने गावातील सवर्ण लोकांचा त्याच्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन वेगळा असतो. ढोर, मातंग, चर्मकार, महार ह्या लोकांना सवर्ण समाज शिवून घेत नाही. गावचा सरपंच तर यत्नापाला आणि त्याच्या जातीला ‘सापाची जात’ अशी शिवी घायला मागेपुढे पाहत नाही. हाच दादाजीराव गावातील अंगणवाडीमधील महार शिक्षिकेशी अनैतिक संबंध ठेवतो. अनैतिक संबंदातून जन्मलेले पोर कोणाला कळू नये म्हणून ढोरांच्या विहिरीत टाकतो. विहिर बाटल्याने पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न ढोरांपुढे पडतो. ढोर समाजातील यत्नापा, दत्तू हे पुरुष व काही स्त्रिया हे सर्वजण बाळगोंड पाटलाच्या शिवारातील विहिरीस पाणी आणण्यासाठी जातात. पण बाळगोंड पाटील त्यांना पाणी तर देत नाहीच उलट आपली विहीर बाटेल म्हणून त्यांना जवळसुद्धा येऊ देत नाही. वास्तविक महार समाजाच्या तीन विहिरी असतात. पण महार हे आपल्यापेक्षाही खालच्या जातीचे म्हणून त्यांच्या विहिरीचे पाणी ढोरांना चालत नाही. खालच्या जातीचे पाणी घेतल्याने धर्म बुडतो अशी त्यांची भावना असते. बापूचे वडील नाना म्हेंतर म्हणतो, “जैना, बामनांच्या हिरीजवळ पानी मागून घेतल्याल परवडतं, तर म्हाराच्या हिरीतनं हक्कानं पानी घेतलं तर आपला धरम बुडतो.”^२ यत्नापा महारांच्या विहिरीतील पाणी घ्यायला तयार होतो. पण इतर लोकांमुळे तो गप्प राहतो. खालच्या जातीमध्ये सुद्धा जातीयता असते. ही कादंबरीकाराने ह्यातून सूचित केले आहे. यत्नापा हा ढोर असतो. ढोर समाज आपल्यापेक्षा खालचा असतो, हे येसबा चांभाराला वाटते. कारण “येसबा हा चांभार असल्याने तो यत्नापापेक्षा श्रेष्ठ होता. यत्नापा हा हारळ्या महारापासून जरा लाबंच बसतो. कारण हारळ्या हा महार असतो. यत्नापा त्याला भारी होता. इतकेच नव्हे तर हारळ्याला नाग्या मांगाच्या हातातील कप घेत नसे, त्याला शिवित नव्हता. कारण महार हा मांगापेक्षा उच्च होता. म्हणजे जातीयतेचे विष हे खालच्या अस्पृश्य जातीतील लोकांच्यामध्ये सुद्धा असते. आणि हे वास्तव आहे, हे कादंबरीतून सांगण्याचा कादंबरीकाराने प्रयत्न केला आहे.

भूमिहीन दलितांसाठी संघर्ष करणारा यत्नापा :

महार, चर्मकार, मांतंग, ढोर समाजातील लोकांना स्वतःची अशी शेतजमीन नसते. त्यांना स्वतःची जमीन असल्यानंतर दुसऱ्याच्या शेतात जावून रावून खाणे बंद होईल. आपल्या हक्काची जमीन असल्यावर त्याचा विकास होण्यास मदत होईल, ह्या विचाराने गुरुजी ग्रामपंचायतीत अर्ज करतात. गावातील गायरान जमीन ह्या लोकांना मिळाली पाहिजे, ह्यासाठी ते धडपडतात. गुरुजींना यत्नापा साथ देतो. तो स्वतः, बापू, आनंद हे प्रत्येकाच्या घरी जाऊन प्रत्येक माणसाचा अर्ज आणि सही घेतात. पण गावाच्या जातीय राजकारणामुळे तो त्यात अयशस्वी होतो.

नैसर्गिक संकटामध्ये गावाला मदत करणारा यत्नापा :

गावापासून दूर असलेले गावाच्या छाताडावर असल्यासारखे प्रचंड महाकाय पाण्याचा साठा असलेले ते धरण एकाएकी पावसाने फुटते. बघता बघता धरणाची भिंत पाण्याच्या लोटाने वाहत जाते. आणि संपूर्ण गाव जलमय होतो. बायका, पोरे, माणसे ह्यांचा आरडाओरडा सुरु होतो, पाण्यापासून वाचण्यासाठी दोन दोन मजली असणाऱ्या माड्यावरती लोक चढतात. बायकापोरांची दादाजीराव, हणमंतराव, बाळगोंड, जिनगोंड अशा मातब्बर लोकांच्या वाड्यापुढे प्रचंड गर्दी जमते. ढोरवाडा, महारवाडा टेकडावर असल्याने ह्या लोकांना त्याचा त्रास होत नाही. सखलात असलेल्या गावातील बायकामाणसांना वाचविण्यासाठी यत्नापा पाण्यामध्ये काहील घेऊन जातो. ज्या लोकांनी, पुढाऱ्यांनी ढोरांना त्रास दिला, शिवाशिव पाळली त्याच लोकांना यत्नापा ते सगळे विसरून मानवतेसाठी त्यांच्या मदतीला जातो. प्रत्येकजण यत्नापापुढे “आगा.... मला बी घ्या....लौकर या... देवामान्सांवानी आलासा....” असे गहिवरून मदत मागत असतात. यत्नापासुद्धा भिऊ नगा... दम खावा... आजून दोन कायली येत्याती.... पर्वेकात तीस तीस मानूस बशीवतो, असे म्हणून त्यांना धीर देतो. ^३ यत्नापा आपला मित्र हारळ्या त्याच्या मदतीने गावच्या लोकांना वाचविण्याचे काम करतो. शत्रूवरही प्रेम करणारा यत्नापा पाहून वाचकांना निश्चितच त्याच्या उदार स्वभावाचा परिचय होतो.

एक माणूस म्हणून यल्लापाची अनेक रूपे ह्या कादंबरीत आपल्याला पहावयास मिळतात. कोर्ट, कचेरी आणि भांडणे ह्यामध्ये यल्लापाला अजिबात रस नसतो. ढोरांच्या चुनाड्या बंद कराव्यात, ह्या हेतूने दादाजीराव जेव्हा नोटीस पाठवितो तेव्हा हा गुंता सामोपचाराने मिटवावा असे यल्लापाचे मत असते. बाळदे चोरणाऱ्या बाळबा विरुद्ध गुन्हा नोंदविला पाहिजे, ह्या बापूच्या विचारांवर तो तयार होत नाही. त्याला वडगावच्या बाळबा ढोराविरुद्ध दुश्मनी करावी, असे वाटत नाही. तो बापूला म्हणतो, “माफी करा, साईब, कोरटाचं परवडायचं न्हायी. माझा मुलुख लांब. हितं पोटासाठी आल्याला मी, मला ह्यो वाकुडापना करुन सोग्यात इस्तू बांदायचं न्हायती.”^४

आपल्या धंद्यासाठी कातडे आणणाऱ्या हारळ्या महाराविषयी यल्लापाला विशेष जवळीक असते. यल्लापामध्ये आणि त्यांच्यात व्यवसायाच्या पलिकडे मैत्रीचे नाते निर्माण झालेले असते. गेल्या आठ दिवसापासून हारळ्याला मेलेल्या एकाही जनावराचे कातडे मिळत नाही. परिणामी आठ दिवस त्याला आणि त्याच्या बायकापोरांना उपाशी रहावे लागते. म्हणून तो तेल्याचा बैल मारतो. त्यातून त्याला गावातील सगळ्या तेल्याच्या आळीकडून मार खावा लागतो आणि तुरुंगात जावे लागते. मीठ भाकरी खाणाऱ्या आपल्या पोरांची त्याला राहून राहून आठवण येत राहते. आपल्या दोस्ताला यल्लापा भेटायला जातो. यल्लापाला पाहताच तो रडू लागतो. आपल्या इमानदार दोस्तासाठी यल्लापा जामीन राहतो आणि कधीही कोर्टखटला न खेळणारा यल्लापा कोर्टखटला खेळायला तयार होतो.

४.२.२ बापू :

नाना म्हेतराचा मुलगा म्हणून बापू परिचित असतो. बी.ए. झालेला तो ढोर समाजातील पहिलाच मुलगा असतो. सगळ्या ढोरामध्ये नाना म्हेतराची परिस्थिती चांगली असल्यामुळे त्याने बापूला कोल्हापूरला शाळेला घातलेले असते. बी.ए. करुन तहसीलदार होण्याचे बापूचे स्वप्न असते. त्यानुसार बापू खूप अभ्यास करतो. लेखी व तोंडी परीक्षेत तो पास होतो. आता आपण तहसीलदार होणार अशी स्वप्ने त्याला पडू लागतात. त्याच्यामध्ये गुणवत्ता असूनही त्याचा यादीमधून नंबर खाली खाली जात राहतो. त्याचे आडनाव त्याची जात त्याला नडते. जे लोक वशीला लावत होते आणि पैसे देत होते त्यांचा नंबर लागतो.

अशाजबळ गुणवत्ता एकच होती ती म्हणजे जातीची. आपल्यापेक्षा खालच्या जातीने उच्चपदे मिळवू नयेत हीच भावना निवड करणाऱ्यांच्या मनात असते आणि ह्याचा बापू बळी जातो.

दोर लोकांनी शिकले पाहिजे. दोरांनी कातडी कमावण्याचा घाण धंदा सोडला पाहिजे अशी बापूची इच्छा असते. दोराकडे पाहताच त्याला स्वतःचीचं किळस येत असते. वाटेल ते झाले तरी नोकरी पकडून आपल्या लोकापासून दूर पळून जाण्याचा त्याचा विचार असतो. आपल्या आईवडीलांनीसुद्धा धंदा बंद करून शहरात जावे असे तो बोलून दाखवतो. अशातच ग्रामपंचायतीच्या निवडणुका गावात सुरु होतात. दादासाहेब पाटील आपल्या पार्टीला दोरांनी मतदान केले नाही म्हणून दोरांनी ओढ्यालगतच्या चुनाड्या बंद कराव्यात, अशी नोटीस कलेक्टरामार्फत पाठवितो. दोरांचे पोटपाणी ह्या चुनाड्यामुळे चालत असते. चुनाड्या बंद झाल्यावर दोरांनी काय खावचे याचा प्रश्न दोरांपुढे असतो. ते कळताच बापूला आपल्या गावच्या राजकारणाविषयी भयंकर राग येतो. त्याच्या मनातील भावना व्यक्त करताना कादंबरीकार लिहितो, “बापूच्या मनातील राग आत ज्वालामुखीसारखा उकळत होता. सगळीकडे हेच. कोल्हापूर, पुण्यासारख्या शहरात जा. नावाजलेले भलेभले लोकही तसेच. शिक्षणक्षेत्रात, नोकऱ्यात तर जातीची बजबजपुरी! खेड्यात या, तिथेही तसेच. माणूस अडाणी असो वा सुशिक्षित जातीच्या नावाचे भांडवल करून दुसऱ्या हलक्या जातींना चिंबवायचे, वाकवायचे हाच धर्म होता. सारा देश बदलू लागला पण देशातल्या माणसांच्या मनातली ती जुनी जातीअभिमानाची वृत्ती पूर्वी होती, तशीच अद्याप रसरसलेली होती.”^५ कादंबरीकारांने बापूच्या मनातील विचार व्यक्त करताना भारतीय समाज मनातील भावनेचे वास्तव चित्रण केले आहे. त्यातून भारतामध्ये असणाऱ्या जातीजातीमधील उच्चनीचतेच्या भावनेवर प्रकाश टाकला आहे. बापूच्या मनात दोरापुढे उद्भवलेल्या संकटाच्या विचारांनी थैमान सुरु होते. बापूला आपल्या आयुष्याची अंधुक स्वप्ने पडत होती. दुसरीकडे तो ज्या समाजात वाढला, तो समाज रसातळाला जात होता. ह्यावर तो तोडगा काढतो. दोरांच्या धंद्यावर आलेले संकट टाळण्यासाठी आपल्या शिक्षणाचा उपयोग करायचा असे तो ठरवितो. दुसऱ्याच दिवशी तो कलेक्टरांना जाऊन भेटतो. दोरांना पाठविलेल्या नोटीशी तो दाखवितो. दोर समाजाचा व्यवसाय आणि त्या व्यवसायाबद्दलची

सर्व माहिती कलेक्टरांना सांगतो. ढोरांच्या व्यवसायाने ओढ्याचे पाणी विषारी बनत नाही, त्यापासून गावाला कोणताही धोका नाही हे तो खात्रीलायक सांगतो. केवळ राजकीय हेतूने गावाच्या सरपंचाने ढोरांना त्रास देण्यासाठी नोटीस पाठविली आहे असे तो सांगतो. पाण्याचा नमुना तपासण्यासाठी कलेक्टर आपटे आणि देसाई नावाच्या अधिकाऱ्यांना पाठवून देतात. ते अधिकारी पाण्याची चाचणी करतात आणि ह्या पाण्यामुळे कोणाला कसलाच धोका नाही असा निर्वाळा देतात. हा निर्णय बापूच्या बाजूने लागतो. कथानक पुढे सरकत जाते. ह्याचवेळी समाजसेवेचे व्रत घेतलेले गुरुजी व आनंद हे दोघे बापूला भेटतात. ते बापूला त्यांच्या कामात मदत करतात. बापूसुद्धा त्यांना मदत करतो. गावामध्ये असणाऱ्या गायरान जमीनीचे वाटप दलितामध्ये झाले पाहिजे ही गुरुजींची मागणी असते. त्या मागणीला बापू पाठिंबा देतो. त्यासाठी संघर्ष करायचा असे ठरवतो. ज्या लोकांना जमीन पाहिजे अशा लोकांची तो यादी तयार करतो. त्यावर त्यांच्या सहाय्य घेतो. ती यादी तो ग्रामपंचायतीमध्ये देतो त्यामुळे सरपंच दादाजीराव नाईक-पाटील ह्याला भयंकर राग येतो. 'ह्या गायरान जमीनीवर मोठा साखर कारखाना होणार असल्याने तुम्हा लोकांना ही जमीन देता येणार नाही.' असे तो सांगतो. आतापर्यंत ही बातमी संपूर्ण गावभर होते. गावच्या लोकांना ढोरांचा खूपच राग येतो. सरपंच तालुक्याच्या हुकीरे फौजदाराला बोलवितो. ज्यांनी त्या यादीवर सहाय्य केल्यात अशा लोकांना हुकीरेकडून तंबी देतो. विकतची कळ नको म्हणून ढोर, मांग, चांभार, महार जातीतील लोक माघार घेतात व आपल्याकडून फसवून बापू, आनंद आणि गुरुजी ह्यांनी सहाय्य घेतल्या अशी खोट तक्रार देतात. ज्या लोकांसाठी बापू धडपडतो, तेच लोक आता त्यांच्याविरुद्ध तक्रार देतात आणि 'अशा लोकांची गाढवावरून धिंड काढली पाहिजे' असेही वर बोलतात. संपूर्ण गावचा रोष वाढतो आणि गुरुजींना, आनंदला आणि बापूला मार खावा लागतो. कादंबरीकाराने बापूची व्यक्तिरेखा चित्रित करताना कथानकाला अनुरूप असे चित्रण केले आहे. आपल्या समाजाच्या उन्नतीसाठी, विकासासाठी धडपडणारा बापू एखाद्या चित्रपटातील नायकासारखा वाटतो. बापूसारख्या अनेक व्यक्ती समाजासाठी धडपडत असतात. पण समाजाकडून अशा लोकांची उपेक्षा केली जाते, ह्याचे वास्तव चित्रण बापूची व्यक्तिरेखा चित्रित करून कादंबरीकाराने केले आहे.

४.२.३ गुरुजी :

कादंबरीकाराने गुरुजी नावाची जी व्यक्तिरेखा चित्रित केली आहे ती गुरुजी ह्या नावाला साजेशी आहे. सभ्यता आणि सुसंस्कृतता ठायीठायी असलेली आपणास दिसते. गुरुजी आपले उर्वरित आयुष्य दारिद्र्याने पिचलेल्या, खचलेल्या लोकांसाठी घालवायाचे ठरवतात. लोकांना अंधश्रद्धेच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी, स्वावलंबी जीवनाचा त्यांना मार्ग दाखविण्यासाठी गुरुजी प्रयत्न करताना दिसतात. जन्माने ब्राह्मण असूनसुद्धा ते स्वतःची ओळख भंगी ह्या जातीचा आहे, अशी करून देतात. स्वतःचा शिष्य असलेल्या आनंदची ते ब्राह्मण म्हणून ओळख करून देतात. एवढ्यावरून त्यांच्या मनाचा मोठेपणा दिसून येतो.

कादंबरीच्या सुरुवातीलाच ग्यानबा आणि यल्लापा ह्यांच्यामते गप्पा सुरु असताना त्यांच्याजवळ वाऱ्याने एक वर्तमानपत्राचा कागद येऊन पडतो. त्या कागदावर काय लिहिले आहे, कोणाचा फोटो आहे हे पाहण्यासाठी ग्यानबा तो कागद हातात धरतो. त्या कागदावर छापलेले असते,

“पूज्य गुरुजींना आणि आनंदना निरोप देण्यासाठी सर्व धर्मांचे प्रतिनिधी जमले होते. हिंदू, बौद्ध, मुस्लीम, ख्रिश्चन व शीख ह्या सर्व धर्मांच्या एकेका प्रतिनिधीने भाषण करून दोघांचा गौरव केला. सर्व धर्मांचे सार काढून त्या सिद्धांतानुसार लोककल्याणासाठी झटण्याची दोघांची प्रतिज्ञा सर्वांनीच स्तुत्य मानले. प्रत्येकाने ‘खरी माणसे’ असा त्यांचा निर्देश केला. आभाराच्या भाषणात गुरुजी म्हणाले, ‘शरीरात शक्तीचा शेवटचा स्रोत-थेंब असेपर्यंत मी मानवी हक्कासाठी झटेन...लोककल्याण करित असता माझा देह पडला, तरी ते सार्थक समजेन. एका जरी माणसाला, तरुणाला माझे सिद्धांत पटले तर मोक्ष मिळाला, असे वाटेल...”^६ थोडक्यात, कादंबरीकाराने एक उदात्त विचार डोळ्यासमोर ठेवून गुरुजींची व्यक्तिरेखा कादंबरीत रंगवली आहे. ‘ हे विश्वचि माझे घर’ किंवा ‘वसुधैव कुटुम्बकम्!’ ह्या उक्तीप्रमाणे झटणाऱ्या गुरुजींचे चित्रण येथे आले आहे. कादंबरीमध्ये यल्लापा आणि बापू ह्या दोन व्यक्तिरेखानंतर गुरुजी ह्या व्यक्तिरेखेला महत्त्व आहे. महार, मांग, चांभार, ढोर ह्या जातीमध्ये पिढ्यान्पिढ्या स्वतःची अशी शेती नसतेच. ह्या कारणामुळे त्यांना दुसऱ्याच्या शेतीवर मजुरी करून आपले जीवन कंठावे लागते, हे सत्य कादंबरीकाराने मांडले आहे. ह्या

लोकांना जमीन मिळाल्यानंतर त्यांच्या पोटपाण्याचा प्रश्न मिटेल, ह्या हेतूने गुरुजी ह्या लोकांसाठी गावातील गायरान जमीन मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. त्यासाठी बापू, यल्लापा व आनंद ह्यांची ते मदत घेतात. त्यासाठी ज्यांना जमीन हव्या आहेत, त्यांच्या सहाय्या एका अर्जावर घेतात व गावच्या ग्रामपंचायतीत देतात. ह्यावरून गावात बराच तणाव होतो. गावचा सरपंच त्या जागेवर साखर कारखाना उभारण्याचे स्वप्न बघत असतो. तो ह्या विषयावर राजकारण करतो. गावातील महार आणि इतर जातीमधील सहाय्या असणाऱ्या लोकांना तो पोलीसांची भिती दाखवतो. गुरुजींनी आपल्याकडून जबरदस्तीने सहाय्या घेतल्या, अशा खोट्या तक्रारी तालुक्याच्या पोलीस स्टेशनला द्यायला तो सांगतो. ज्या लोकांसाठी गुरुजी झटायला तयार असतात, आपले संपूर्ण आयुष्य त्यांच्या कल्याणासाठी खर्ची घालवण्यासाठी तयार असतात तेच लोक त्यांच्याविरुद्ध उलटायला एक क्षणसुद्धा घालवत नाहीत. त्यामुळे गावातील सवर्ण आणि अस्पृश्य लोक मिळून गुरुजी, आनंद, यल्लापा ह्यांना मारहाण करतात व त्यांना पोलिसांच्या ताब्यात देतात. ह्याच गुरुजींच्या गळ्यात चपला घालायलासुद्धा ते मागेपुढे पाहत नाहीत. मानेवर, पाठीवर, संपूर्ण अंगावरच मार बसल्याने गुरुजींचा तुरुंगातच मृत्यू होतो. त्यांच्यावर झालेल्या अत्याचाराचे चित्रण वाचताना मन हेलावून जाते. माणसाची वाईट प्रवृत्ती विशेषतः स्वार्थीपणा ह्यामुळे एका चांगल्या माणसाची हत्या होते. कादंबरीकाराने उभी केलेली गुरुजींची ही व्यक्तिरेखा जरी काल्पनिक असली, तरी ती तशी न वाटता वास्तवातील वाटते.

४.२.४ सरपंच दादाजीराव नाईक-पाटील :

खेड्यामध्ये गावगाडा महत्त्वाचा असतो. गावामध्ये जातीवर आधारित समाजरचना असते. एक जात दुसऱ्या जातीस कमी लेखत असते. सवर्ण लोक मागासवर्गीय लोकांना हीनतेची वागणूक देत असतात. मागासवर्गीय लोकांनी मर्यादेने वागावे असा सवर्ण लोकांचा आग्रह असतो. सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय ह्या सर्वच क्षेत्रामध्ये आपलाच वरचष्मा राहिला पाहिजे ह्यासाठी सवर्ण लोक प्रयत्नशील असतात. घटनेने दिलेले स्वातंत्र्य आणि अधिकार सर्वमान्य असले तरी पूर्वाचार चालत आलेल्या सर्व गोष्टी मनातून जात

नाहीत. ह्याचेच जीवंत चित्रण कादंबरीकाराने 'मेलेलं पाणी' ह्या कादंबरीत केलेले आहे. दादाजीराव नाईक-पाटील, हणमंतराव देसाई, बाळगोंड पाटील ही ह्याचीच उदाहरणे.

ग्रामपंचायतीच्या निवडणूकीवर ढोर समाज बहिष्कार घालतो. त्यातून आपल्याला मते दिली नाहीत, हे कारण पुढे करून सरपंच दादाजीराव नाईक-पाटील हा ढोरांना विनाकारण त्रास देतो. ढोरांचा परंपरागत कातडी कमावण्याचा व्यवसाय बंद पाडण्यासाठी तो कारस्थाने करतो. 'ढोरांच्या चुनाडीमुळे ओढ्याचे पाणी दुषित झाले आहे त्यामुळे जनावरे मरतात' अशी खोटी तक्रार तो कलेक्टरांकडे करतो. व त्यांच्यामार्फत नोटीसही काढतो. गावातील ढोर समाजाला जनावरांपेक्षाही वाईट वागणूक दिली पाहिजे असे त्याचे मत असते. दादाजीराव जातीने मराठा असल्याने त्याला त्याचा अभिमान असतो. गावामध्ये असलेल्या बालक मंदिरातील एका मागासवर्गीय शिक्षिकेशी तो अनैतिक संबंध ठेवतो. सत्तेच्या आणि पैशाच्या गुर्मीमुळे त्याला सगळा गाव आपल्याचपुढे नमला पाहिजे, असे वाटत असते. शिक्षिकेशी ठेवलेल्या अनैतिक संबंधातून जन्माला आलेले अर्भक तो ढोरांच्या विहिरीत फेकून देतो. त्यामुळे ढोरांच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न निर्माण होतो. तालुक्याच्या हुकीरे फौजदाराला आपण ती नुकतीच वयात आलेली पोरगी कशी वापरली, ह्याचे रसभरीत वर्णन करतो. आपली जेव्हा मर्जी येईल, तेव्हा तिला वापरण्यासाठी कोल्हापूरला नेवून ठेवली, हेही सांगतो. तिच्याकडे जायचे आश्वासन तो हुकीरे फौजदारालासुद्धा देतो. ढोर समाजात शिकलेल्या बापूला तो 'बाप्या' म्हणूनच हाक मारत असतो. कारण तो कितीही शिकला असला तरी त्याच्या लेखी तो एक ढोरच असतो. बापूला तो 'तुझ्या पायरीने राहा' अशी धमकीच देतो. कादंबरीकाराने जातीबद्दलचा दुराभिमान दादाजीरावाच्या व्यक्तिरेखेतून रेखाटला आहे. बापू, गुरुजी, आनंद, यल्लापा हे ज्यावेळी गावातील मागासर्गीयांना गायरान जमिनी द्याव्यात म्हणून अर्ज करतात, तेव्हा आपापसातील राजकीय हाडवैर विसरून हणमंतराव देसाई आणि सरपंच दादाजीराव नाईक-पाटील हे एकत्र होतात. 'गायरान जमिनीवर साखर कारखाना होणार आहे तुम्हाला ही जमीन देता येणार नाही' असे सांगून ते विरोध करतात. ह्यावरून असे दिसते की, मागासवर्गीय लोक जेव्हा स्वतःच्या अस्मितेसाठी धडपडू लागतात, तेव्हा सर्व सवर्ण लोक आपापसात असलेले

मतभेद विसरतात आणि मागासवर्गीय लोकांना एकोप्याने विरोध करतात. हणमंतराव व सरपंच दादाजीराव नाईक-पाटील ह्यांचे उदाहरण देऊन कादंबरीकाराने हे स्पष्ट केले आहे.

४.२.५ बाळगोंड पाटील :

बाळगोंड पाटील धर्माने जैन असतो. त्यामुळे तो गावात अल्पसंख्य असतो. परंतु सावकारी करून व पंचवीस एकरचा डाग असल्याने तो चांगलाच माजलेला असतो. मोठी श्रीमंत पार्टी म्हणून त्याचा गावात नावलौकिक असतो. वडगावात, कोल्हापूरात त्याची अडतीची दुकाने असतात. खोऱ्याने पैसा ओढूनही पैशाची हाव त्याची कमी झालेली नसते. सावकारी करून त्याने गावातील अनेकांना व्याजाने रसातळाला नेलेले असते. इतर समाजाकडे तो तुच्छतेने पाहत असतो. सर्व लोकांना चिरडून टाकण्यासाठी आपल्याकडे सत्ता असली पाहिजे अशी त्याची इच्छा असते. स्वतः तो कधीच निवडणूकीला उभा राहत नाही. कारण अपयशाची त्याला जबर भिती वाटत असते. म्हणून तो आपल्याच जातीच्या कुणालातरी पुढे करून राजकारण करत असतो. बरेच लोक त्याला ठार मारायला टपलेले असतात. हे ओळखूनच बाळगोंडाने परवानगी मिळवून एक सहाबारी पिस्तुल जवळ बाळगलेले असते. शिवाय तो आपले दोन्ही भाचे सदैव आपल्या सोबत सावलीसारखे घेऊन फिरत असतो.

येसबा चांभार, रामू भिवू तराळ ह्यांच्यासारखी खालच्या जातीची माणसे त्याच्या सावकारी पाशात अडकलेली असतात. रामू भिवू तराळ हा तर कर्जामुळे आपली जमीन घालवून बसतो व त्यामुळे तो वेडा होतो. गावामध्ये बाळगोंड पाटलाचे दादाजीराव नाईक, हणमंतराव देसाई पार्टीशी राजकीय हाडवैर असते. ढोर समाजाने आपल्या उमेदवाराला मते दिली नाहीत म्हणून ढोर समाजावरही बाळगोंडाचा दात असतो.

४.२.६ चांगुबा देवरुशी :

ढोरांचा चांगुबा देवरुशी नेहमी पंचांग चाळत असतो. त्याचा शब्द न शब्द खरा होत असतो. खोटा कधीच पडणार नाही अशी ढोरांचीच काय, सगळ्या गावाची समजूत असते. रोज दहा-पाच, दहा-पाच रुपयांची आवक असल्याने चांगुबा तसा गब्बर झालेला

असतो. फक्त पंचांग उघडून बसणे, ह्याशिवाय तो दुसरे काम करत नसतो. त्याचे लग्न झालेले नसते, आईबापाने त्याला यल्लामादेवीला जोगता म्हणून सोडलेले असते. गावात कमालीची अंधश्रद्धा असल्याने करणी करणे, देव घालणे ह्यावरही तो उपाय करत असतो. त्यासाठी लोकांकडून पैसे घेणे, बोकड कापणे ह्यासारख्या तो गोष्टी करत असतो. गावात शिवाशिव मोठ्या प्रमाणात असते परंतु संकटे आली की, ढोरांचा चांगुबा देवरुशी गाठण्यात गावकऱ्यांना जात आडवी येत नसे.

४.२.७ चांभारांचा देवरुशी आमदार :

अंगावर भगवी कफनी, कपाळावर निशिंगंधाचा टेव, गळ्यात माळ अशा अवतारात देवरुशी आमदार असे. खरोखरच तो देवरुशी असतो. काँग्रेस पक्षाचा आमदार असल्याने तो पांढरी टोपी घालण्यास विसरत नसतो. स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून सतत काँग्रेस पक्षाने त्याला तिकीट दिलेले असते. व तो चांभार जातीचा असल्याने त्याला राखीव जागेवर निवडून आणलेले असते. केवळ जादूटोणा करणारा, विंचू- साप उतरावयाचे चार-दोन मंत्र जाणणारा, डझनभर भजने म्हणणारा, कोऱ्या कागदावर अंगठा देणारा असा हा प्रतिनिधी असेंब्लीत त्याच्या पक्षाची, विरोधी पक्षाची भाषणे चालू असताना मात्र झोपी जाई. त्याला अशा गोष्टीत मुळीच स्वारस्य नसे. मतदानाच्या वेळी हात वर करण्याची त्याला इतकी सवय होती की, कित्येक वेळा विरोधी बाजूनीही त्याने हात वर केला होता. आणि तो अडचणीत सापडला होता. त्याच्यावर कोणी टीका केली, तर देव घालण्याची धमकीही त्याला तो देत असे. सदैव देव घालण्याची त्याला आवड होती. कित्येक आमदारांना त्याने देव घातले होते. आपण माओला आणि चाओला देव घातल्याने पाचसहा दिवसामध्ये युद्ध थांबले असा दावा तो करत असतो. " आपुन कोकण्या मुलुकातला देव तेज्याव सोडला... त्यामुळेच चावेनलाईला वांत्या झाला. लगेच त्याने युध थांबिवलं," असे तो आपल्या गावच्या लोकांना सांगून, त्यांची शाब्बासकी मिळवत असे ^७ अशा देवरुशी आमदाराचे चित्रण कादंबरीकाराने विनोदरीतीने केले आहे.

४.२.८ हारळ्या महार :

यल्लापाचा खास जवळचा मित्र म्हणून हारळ्या परिचीत होता. हारळ्या आपल्या मित्राला मृत जनावराचे कातडे काढून विकत असे. वडगावचा बाजार झाल्यावर यल्लापा हारळ्याला पैसे देत असे. यल्लापाकडून हारळ्याला कोणत्याही अडचणीमध्ये मदत मिळत असे. यल्लापा आणि त्याचा ढोर समाज हा ओढ्या काठावरील असलेल्या चुनाडीवर बंदीची नोटीस आल्याने संकटात असतो. अशातच यल्लापाचे आठवड्याचे दोन बाजार चुकतात. हारळ्याची आणि यल्लापाची भेट न झाल्याने हारळ्याच्या घरात उपासमार होत राहते. पोटासाठी हारळ्या वडगावच्या तेल्याचा रेडा विष घालून मारतो. परंतु ह्या गुन्ह्यात लगेच सापडतो. त्याला तुरुंगात जावे लागल्याने त्याच्या बायकापोरांची उपासमार होते. पोटासाठी धडपडणाऱ्या हारळ्याची यल्लापाला दया येते. कधीही कोर्टाची पायरी न चढलेला यल्लापा आपला मित्र हारळ्या महार ह्याच्यासाठी कोर्ट खेळायला तयार होतो.

हारळ्या हा महार समाजाचा प्रतिनिधी वाटतो. महार समाजास पिढीजात असा व्यवसाय नाही. गावगाड्यामध्ये गावाची पडेल ती कामे करून आपले जीवन जगणे, हाच ह्या समाजाचा अंतिम पर्याय ठरतो. पिढ्यान्पिढ्या महार समाज असाच जीवन जगत आला आहे, ह्याचे उदाहरण म्हणून हारळ्या महार योग्य ठरतो.

४.३ 'भेलेलं पाणी' ह्या कादंबरीतील गौण व्यक्तिरेखा :

कादंबरीच्या सुरुवातीला यल्लापाला धरणाच्या कामावर जाणारा ग्यानु चांभार भेटतो. चपला शिवण्याच्या धंद्यात मंदी आल्याने तो धरणाच्या कामावर जात असतो. त्याच धरणाच्या कामावर मजुरांची हजेरी मांडणारा हणमंतराव देसायाचा धाकटा भाऊ बाबूराव ह्याची व्यक्तिरेखा येते. बाबूराव हा दुष्ट प्रवृत्तीचा असतो. धरणाच्या कामावर येणाऱ्या प्रत्येक मजुराचे तो पगाराच्या वेळी आपला हिस्सा, दलाली कापून घेतो. कारण काय तर त्याच्यामुळेच गावच्या मजुरांना काम मिळते. हाच बाबूराव आणि त्याचा मित्र लिंबाजी हे दोघे मिळून यल्लापाच्या मुलीवर रंजीवर बलात्कार करतात. ह्यामुळे तिचे आयुष्य उद्ध्वस्त होते. गावातीलच दादाजीराव नाईक -पाटील विरुद्ध हणमंतराव देसाई ह्यांच्यामधील संघर्ष

आला आहे. ह्या दोघांनाही विरोध करणारी बाळगोंड पाटील ही व्यक्तिरेखा येते. ह्यांच्या राजकारणामुळे गावातील ढोर, चर्मकार, महार आणि मांतग ह्या मागासवर्गीय समाजाना त्रास होतो. विशेषतः ढोर समाजास ह्याचा जास्त त्रास होतो. ढोर समाजातील बापूचे वडील नाना म्हेतर व परसू ढोर ह्यांचे अल्प व्यक्तिरेखाटन येते. राजकारणात आपल्या पार्टीला ढोरांनी मतदान केले नाही म्हणून त्यांच्या ओढ्याकाठच्या चुनाड्या बंद कराव्यात, ह्या हेतूने सरपंच दादाजीराव नाईक-पाटील नोटीस काढतो. ह्या नोटीशीबद्दल चर्चा करण्यासाठी ढोरांचे पुढारी व ढोर लोक ह्यांचे चित्रण आले आहे. महार समाजातील रामकिसन उर्फ भिकवू दिगनाथ ह्याचे व्यक्तिचित्रण येते. घरात आपल्या बायका पोरांकडे तो दुर्लक्ष करतो. कोल्हापूरच्या समाजकल्याणाच्या ऑफिसाबाहेर बसून तो राजकारण करत असतो. रामकिसनची बायको आणि हारळ्या महाराची बहिण आकनी हीचेही व्यक्तिचित्रण येते. आकनीचे आणि तिच्या पोरांचे भीषण दारिद्र्य पाहून वाचक दुःखी झाल्याशिवाय राहत नाही. सरपंच दादासाहेबांचा मित्र तालुक्याचा हुकीरे फौजदार गावातील राजकीय संघर्षात दादासाहेबांच्या बाजूने असतो. गावातील लोकांना सत्यनारायण घालण्यास सांगणारा आणि गावामध्ये तारकेश नावाचे देवाचे मंदिर उभे करणारा ब्राह्मण जोशी मास्तर आणि अकाली वयात केस पिकलेला त्याचा अर्धवट मुलगा ह्यांचे व्यक्तिचित्रण आले आहे. गावामधील सावकार बाळगोंड पाटील ह्याने रामू भिवू तराळ ह्याची जमीन कर्जापायी लुबाडलेली असते. तो नंतर वेडा होऊन भटकतो. ढोर समाजातील बापूचे कॉलेजचे मित्र आठल्ये व पोवार हे दोघे बापूकडे येतात. त्यांना बापूच्या गावातील गाजलेले, चर्चेत असलेले, कधीही उद्ध्वस्त होणारे धरण पाहायचे असते. हारळ्या महाराची दरिद्री बायको राधाक्का हिचे चित्रण आले आहे. तिच्या नवऱ्याला म्हणजे हारळ्या महाराला चोरीच्या आरोपाखाली आणि वडगावच्या तेलयाचा रेडा विष घालून मारल्याबद्दल तुरुंगात जावे लागते. त्यामुळे त्यांचा संसार उघड्यावर पडतो. कादंबरीतील प्रमुख व्यक्तिरेखा यल्लापा हा त्यांना मदत करतो. वडगावच्या बाजारात दारू विकणारा नाग्या मांग आणि यल्लापाच्या गावात दारू विकणारा बिऱ्या मांग ह्यांचेही अल्प चित्रण आले आहे. ह्याच बाजारामध्ये बाळबा ढोर ह्यांच्यासारखी माणसे लोकांना लुबाडतात, फसवेगिरी करतात. गावाशेजारी असलेले महाकाय धरण फुटल्यानंतर गावातील

सवर्ण लोकांच्या बायका, माणसे, मुले ह्यांचही व्यक्तिचित्रण येते. अशाप्रकारे कादंबरीमध्ये अनेक प्रमुख आणि गौण व्यक्तिरेखा येतात. ह्या सर्व व्यक्तिरेखा कथानकला अनुसरून योग्य वेळी आणि योग्य ठिकाणी आणण्यात कादंबरीकार यशस्वी झाला आहे.

४.४. '७२ मैल' ह्या कादंबरीमधील प्रमुख व्यक्तिरेखा :

४.४.१ अशोक :

'७२ मैल' ही कादंबरी संपूर्णपणे 'अशोक' ह्या व्यक्तिरेखेभोवती फिरते. कादंबरीत 'आस्सुक्या' हे नाव राधाक्का नावाच्या महार स्त्रीच्या तोंडून येतो. अशोक हा शब्द तिला उच्चारता येत नाही. कादंबरीकार आपल्या जीवनात घडलेले वास्तव अनुभव सांगतो. कादंबरीत तो 'मी' ह्या शब्दाने कादंबरीकाराने लहानपणी बाराव्या वर्षी 'सातारा ते कोल्हापूर' हा प्रवास पायी केला. ह्या प्रवासात त्याला आलेल्या अनुभवांचे चित्रण म्हणजे '७२ मैल' ही कादंबरी होय.

कादंबरीची सुरुवात कादंबरीकाराच्या मनामध्ये चाललेल्या अस्वस्थ विचाराने होते. हे विचार त्याला जगू देत नाहीत. प्रवासात त्याच्या आईच्या वयाची एक महार स्त्री भेटते. तिचे नाव 'राधाक्का' असते. तीन दिवसांच्या पायी प्रवासामध्ये तीने कादंबरीकारास लळा लावलेला असतो. आपल्या पोटच्या पोरसारखे ती त्याला जपते. तिच्या आठवणीनी कादंबरीकाराच्या मनाला हुरहूर लागते. ती व तिची सहा पोरे पायीच चालतचालत साताऱ्याहून कोल्हापूरजवळ असलेल्या पन्हाळा ह्या गावी जाणार असतात. वयाच्या बाराव्या वर्षी बोर्डिंगमध्ये टाकलेला अशोक आणि तीन दिवसांचा त्याने केलेला ७२ मैलांचा पायी प्रवास ह्यामध्ये अशोकचे वेगवेगळे पैलू आपणास दृष्टीस पडतात.

बोर्डिंगमध्ये टाकलेला अशोक :

'घरामध्ये नीट वागत नाही, शाळेला जात नाही, आईशी भांडतो, मारामान्या करतो... अगदी हाताबाहेर गेला आहे' अशी कारणे सांगून अशोकचे वडील त्याला साताऱ्याच्या बोर्डिंगमध्ये टाकतात. ' हे बोर्डिंग कर्मवीर भाऊराव पाटील ह्यांनी चालवलेले

असते. उत्तम बोर्डिंगमध्ये राहून उत्तम पोरगा तयार होणे, हा उद्देश प्रत्येक आईबापाचा असतो. पण आपल्याबाबतीत हा उद्देश मुळीच नव्हता, असे अशोकला वाटते.

आईच्या आठवणीने व्याकूळ झालेला अशोक :

बोर्डिंगमध्ये पहिल्याच दिवशी अशोक दिवसभर रडत आणि हुंदके देत बसतो. त्याला आपल्या आईची तीव्रतेने आठवण येत राहते. आईला सोडून तो कधीच एक-दोन दिवसापेक्षा जास्त राहिलेला नसतो. येथे दीर्घकाळ राहणे भाग असल्याने कधी नव्हे तर आईविषयीचे प्रेम त्या दिवशी उफाळून येते. आई अशोकला 'गावावरून ववाळून टाकल्याला उतारा' असे कितीतरी म्हणाली असेल. स्वतः व बापाला सांगून लहानशा वयामध्ये तिने मार दिला असेल पण हे सर्व विसरून त्यादिवशी अशोकला आपली आई तीव्रतेने आठवते. तिच्या आठवणीने तो रडत हुंदके देत बसतो.

बोर्डिंगमधून पलायन करणारा अशोक :

बोर्डिंगचा चालक अशोकला मूड चांगला करण्यासाठी गावातून फिरून ये असे सांगतो. जाताना हातात पावली देतो. अशोक खूश होतो, आणि तडक सातारा स्टँड गाठतो. कोल्हापूरला जाणारी एस्.टी. कोठे दिसते का ते पाहतो. पण त्याठिकाणी गाडी नसते. नाईलाजाने अशोक बोर्डिंगमध्ये येतो. दुसऱ्या दिवशी कोल्हापूर एस्.टी. पहायचीच ह्या इराद्याने तो जातो. आणि आश्चर्य ! त्याजागी सातारा-कोल्हापूर ही गाडी उभी असते. गाडीला लागणारे तीन रुपयांचे भाडे सातारा शहराच्या हमरस्त्याच्या बाजूला अशोकच्या मामाची दिलेली मुलगी असते. अशोक त्या ठिकाणी जातो. ती छोट्या पाहुण्याचे स्वागत करते, त्याला जेवायला घालते आणि न मागता खर्चाला दोन रुपये देते. अशोक आनंदी होऊन बाहेर पडतो. वाटेत चाललेल्या जादूगाराचा खेळ तो पाहतो. जादूगाराच्या भित्तिदायक बोलण्याने जवळचे पैसे तो त्याला देतो. खिशात फक्त पाच आणे असतात. तेथे जवळच असणाऱ्या झोपडीतून तीन दारुडे येत असतात. ते तिघेजण एकमेकाला शिवीगाळ करत असतात. त्यातील एकाची नजर अशोकवर जाते आणि तो अशोकजवळ पैशाची मागणी करतो. अशोक त्याला नकार देतो. दोघेजण त्याला शिवीगाळ करतात. अशोकला पकडून लाथाबुक्क्या मारतात. खिशावर दाबून ठेवलेला हात एकजण पिरंगाळतो आणि एकजण पैसे

काढून घेतो. ते अशोकला असे काही झोडपतात की, त्याच्या बापानेही कधी कारणाविना इतके मारले नसेल. ह्या अचानक झालेल्या मोठ्या प्रसंगाने अशोकच्या मनात संतापाचा मोठा उद्रेक होतो. आणि तो निश्चय करतो की, आता परत बोर्डिंगकडे जाणे नाही. ते सातारा, ते बोर्डिंग, तेथील सामान जसेच्या तसे पडून राहो, बेवारशाप्रमाणे येथे आणून टाकणाऱ्या आईबापाबद्दल, साऱ्याबद्दल असाहाय्य गुलामाच्या मनात जी चीड उत्पन्न होते, ती त्याच्या मनात साठून येते. खिशात दमडी नसताना, माराने अंग ठणकत असताना अशोक कोल्हापूरच्या दिशेने चालू लागतो. “जे कोल्हापूर तब्बल ७२ मैल दूर होते, जाताना ओसाड माळराने होती, डोंगर होते, खिंडी होत्या, धोके होते.”^९ ह्या सर्व संकटांना तोंड देण्याचा निश्चय करून कोल्हापूर गाठण्याचे तो ठरवतो.

अशोकला प्रवासात आलेल्या जातिव्यवस्थेचा अनुभव :

अशोकला प्रवासात एक दरिद्री बाई आणि तिची सहा पोरे पायीच चालताना दिसतात. अशोक त्यांना मागे टाकून झपाझप पुढे चालत जातो. ह्या लोकांना टाळायचे, असे ठरवून तो चालत असतो. पण विधिलिखित वेगळेच असते. महारीणसारखी दिसणाऱ्या त्या बाईबरोबर आणि तिच्या पोरांबरोबर अशोकला रस्ता कापावा लागणार असतो. अशोक त्यांना टाळण्याचे आणखीन एक कारण म्हणजे वाटेत एक बैलगाडी थांबलेली असते. सकाळची वेळ असल्याने थंडी जाणवत असते. एक बाई, तिचा गाडीवान नवरा, तिचा सोळा सतरा वर्षांचा पोरगा हे तिघे शेकोटीच्या धगीला बसलेले दिसतात. शेकोटी पाहून अशोकचे बालमन थंडीपासून बचाव करण्यासाठी शेकोटीजपळ जाते. त्या कुटुंबाला सुरवातीला एका पोराची थंडी आपल्या शेकोटीने जात आहे, ह्याचे समाधान वाटते. अशोकला तहानही भरपूर लागलेली असते. त्यांना विचारून तो त्यांच्याजवळचे दोनतीन तांबे पाणी घटाघटा पितो. कोणीतरी मराठ्याचे ते पोर असले पाहिजे, असा तर्क करून वाणी असलेले हे कुटुंब अशोकला योग्य ते सहकार्य करते. चालत असलेल्या अशोकला हे कुटुंब आपल्या बैलगाडीत बसायला सांगते. बसल्यानंतर त्याला गावाचे नाव विचारण्यात येते. अशोक त्यांना ‘कोल्हापूर’ असे सांगतो. मराठा वाटलेल्या त्या पोराला जात विचारायला जातात तोच अशोकच्या तोंडून ‘ढोर’ हा शब्द बाहेर पडतो. एका क्षणातच इंगळी डसावी,

तसा तो गाडीवान जागचा हलतो. आपली व आपल्या कुटुंबाची घोर फसवणूक, अपमान झाला आहे असे त्याला वाटते. काही समजायच्या आतच अशोकच्या मांडीवर लाथ बसते. 'अगायय्' म्हणायच्या आतच अशी कानशील बसते की, अशोक रस्त्यावर जाऊन पडतो. मेंदूत त्याची तीव्र वेदना घुसते. अशा परिस्थितीत तो उठू लागतो. गाडी थांबली जाते. गाडीवान आपल्या हातातील चाबकाने तडाके मारू लागतो. अंगावर चाबकाच्या ओल्या वादीचे कडाडा तडाके बसू लागतात. अशोक किंचाळतो. रस्त्यावर गडागडा लोळत असतानाही चाबकाचे फटाके चालूच राहतात. "रांडच्या... बाराबोड्याच्या..ढोराची आवलाद... शिवाशिव केलीस रामाधरमाच्या पाऱ्यात ... आयचं ढोपार तुझ्या..."^{१०} अशा अनंत शिव्या बसू लागतात. त्याचबरोबर अशोक बळ एकवटून उठू लागतो. पळून जाण्यासाठी प्रयत्न करू लागतो. आणि नेमका चाबकाचा एक तडाखा त्याच्या कपाळावर बसतो. त्या तडाख्याने त्याचा मेंदू, डोके बधीर होते. बराच वेळ त्याला काही उमजत नाही व चक्कर येते. "भाड्या, सोताच्या हातान आमा वान्याच्या घागरीतल पानी पेला, तांब्याला त्वांड लावून...किडं उठून मरंल..."^{११} ती बाई त्याला शिव्याशाप देते, तो चाबूकधारी माणूस संतापाने अशोककडे पाहतो आणि ते कुटुंब निघून जाते. असा भीषण जातिव्यवस्थेचा स्पृशास्पृश्यतेचा अनुभव अशोकला येतो.

सातारा ते कोल्हापूर ह्या '७२ मैल' प्रवासत घडलेल्या घटनांचा साक्षीदार :

बालपणी बाराव्या वर्षी झालेल्या '७२ मैल' प्रवासामध्ये घडलेल्या घटनांचा, प्रसंगांचा अशोक साक्षीदार आहे. ह्या प्रवासामध्ये त्याला त्याच्या आईच्या वयाची एक स्त्री भेटते. तिचे नाव राधाक्का असते. राधाक्काला सहा मुले असतात. थोरली तेरा वर्षाची बायजी, भीमी बाराहून कमी वयाची, त्याखालचा सात-आठएक वर्षाचा विठ्ठल आणि धाकटी तीन पोरे राणू, चंदर आणि सुंदर वयाच्या बाराव्या वर्षी जे जे त्यावेळी घडले, विशेषतः अपमान, हेटाळणी, अनवाणी चालणे, कडक ऊन, जोरदार वळीव, शेतातील बांध आणि त्या बांधामध्ये सुंदर आणि चंदरला माडताना अशोकने केलेली राधाक्काला मदत ह्याची साक्ष तो आहे.

त्या लोकविलक्षण राधाक्काची ती सहा पोरे, जी अशोकसारखीच अनवाणी पायाने चालत होती. ह्या सातजणांच्या टोळक्याबरोबर अशोक स्वतः चालत होता. सातारा ते कोल्हापूर हा पायी प्रवास करताना तो त्यांच्यामधील एक होऊन जातो. दैन्य, दुःख, उपासमार हे त्यांच्या सोबतीला असतातच. भूकेने आणि आजाराने मेलेल्या सुंदर आणि चंद्र ह्या मुलांच्या मृत्यूचा तो साक्षीदार आहे. साप चाऊन मेलेला राणू अशोकला मैत्रीचे दुःख देऊन जातो. वयाच्या केवळ बाराव्या वर्षी अशोक त्या महारणीला तिची पोरे मातीमध्ये गाडायला मदत करतो. ज्यावेळी वाठार फाट्याला ह्या कुटुंबाची आणि अशोकची ताटातूट होते. त्यावेळी राधाक्काच्या कुटुंबामध्ये फक्त चारच जण राहिलेले असतात. भूकेने पोटात आगडोंब उसळलेला असतो. रात्र झालेली असते. त्यावेळी ते नेले गावाच्या आसपास पोहोचतात. दिवसभर काहीच खालेले नसल्याने पोटात काहीतरी ढकलणे गरजेचे असते. तेवढ्यात गावापासून जरा दूर असलेले झोपडीवजा हॉटेल त्यांना दिसते. ते तेथे थांबतात. हॉटेलमधल्या शेवाच्या बरणीवर विठ्ठलची नजर जाते. तो रडू लागतो. बायजी आणि भीमीच्याही तोंडात पाणी सुटते. पण पैसा नसल्याने राधाक्का शांत असते. शेवटी भुकेपायी ती त्या हॉटेलमधील नोकराला आपले चारित्र्य विकते. पाच मिनिटांच्या बदल्यात पोरांना शेव मिळणार असते. त्या हॉटेलातील तो नराधम तिच्यावर बलात्कार करतो. अशोक ला ह्या गोष्टीचा विलक्षण संताप येतो. परंतु मजबूर अशोक शांत राहतो. मूठभर शेवेसाठी आपले चारित्र्य विकण्याचा प्रसंग जो राधाक्कावर येतो, त्याचा साक्षीदार अशोक असतो.

४.४.२ राधाक्का :

आईसमान असलेली राधाक्का कादंबरीकारास सातारा शहराच्या मुख्य रस्त्यावर भेटते. अठराविश्व दारिद्र्य घेऊन भटकणारी ही स्त्री आहे. कादंबरीकाराचे बालमन तिला आई मानते. राधाक्काच्या इतर सहा मुलांसारखेच कादंबरीकार तिला 'अक्का' ह्या नावाने हाक मारतो. अशा राधाक्काचे हृदयसुद्धा प्रेमाने भरलेले होते. तीन दिवसांच्या प्रवासामध्ये ती कादंबरीकाराला आपल्या पोरांसारखेच जपते. कादंबरीकाराचे 'अशोक' हे नाव तिला उच्चारता येत नाही. ती त्याला 'आस्सुक्या' ह्या नावानेच हाक मारते. पराकोटीचे दारिद्र्य असलेल्या राधाक्काचे मातृप्रेमसुद्धा पराकोटीचे होते. ते सांगताना कादंबरीकार लिहितो,

“राधाक्का, तू माझी कोणी नव्हतीस... मी ना तुझ्या जातीपातीचा....तुझ्यापुढे तुझ्याच दुर्दैवाचा, संकटाचा, भुकेचा, दारिद्र्याचा हिमालय उभा होता. तो कोसळत होता, तुझ्या अंगावर.....आणि मी एक पळपुटा पोर... पण ह्या थोड्याशा दिवसात तुझ्याइतकेच हाल माझेही होणार, हे ओळखून तू मला त्याही तुझ्या अवस्थेत आपल्या फाटक्या पदराखाली घेतलेस... जर तू नसतीस, तर त्या तीन दिवसात माझे काहीही होऊ शकले असते....असले मातृहृदय मी कधी अनुभवले नव्हते... आज मला माझ्या आईबापाविषयी प्रेमाचा लवलेशदेखील का दाखवावा, असा प्रश्न पडतो.^{१२} अशा राधाक्काची विविध रूपे कादंबरीकाराने ‘७२ मैल’ ह्या कादंबरीत दाखवली आहेत.

जातिव्यवस्थेने मार खावा लागणाऱ्या अशोकास धीर देणारी राधाक्का :

साताऱ्याच्या बोर्डिंगमधून पळून जाण्याचा निर्णय अशोक घेतो. जवळ पैसे नसल्याने सातारा ते कोल्हापूर हा ७२ मैलाचा प्रवास पायीच करण्याचा तो निर्णय घेतो. वाटेत त्याला पहिल्यांदा राधाक्का व तिची सहा पोरे दिसतात. कोणीतरी वाटसरू असतील म्हणून तो त्यांना टाळतो व त्यांच्यापुढे झपाझप पावले टाकत जातो. त्याला एक बैल गाडीवान, त्याची बायको व मुलगा शेकोटीजवळ बसलेले दिसतात. तो तेथे जातो त्यांनी केलेल्या शेकोटीजवळ बसून अंग शेकतो. त्यांच्याजवळचे पाणीही पितो. चालत असलेल्या अशोकला तो गाडीवान गाडीत बसण्यास सांगतो. पण ज्यावेळी त्याची जात ‘ढोर’ आहे, हे कळते त्यावेळी वाणी असलेल्या गाडीवानास भयंकर राग येतो. त्यातून अशोकला चाबकाचे फटके व लाथाबुक्क्यांचा मार खावा लागतो. तोपर्यंत राधाक्का तेथे येते. दूर गेलेल्या गाडीवानाला ती शिव्या हासडते. आपले आजारी असलेले कमरेवरचे मूल ती खाली ठेवते. अशोकच्या कपाळावरून नाकावर आणि तेथून तोंडात जाणारे रक्त आपल्या राठ हातांनी ती पुसते. त्याच्या नावा गावाची ती विचारपूस करते. जवळीक झाल्यावर ‘आस्सुक्या’ असे ती त्याला म्हणजे. ‘अशोक’ हा तिला शब्द उच्चारता येत नाही. तेव्हापासून अशोक, राधाक्का आणि तिची सहा मुले ह्यांचा एकत्रित प्रवास सुरु होतो.

स्वतःच्या हातांनी सुंदर आणि चंदर ह्यांच्या प्रेतांना गाडणारी राधाक्का :

सततच्या उपासमारीने आणि मीठभाकर खाल्ल्याने सुंदरला एक वेगळाच आजार होतो. त्याच्या तोंडून फेस येत असतो. जवळ पैसे नसल्याने राधाक्का त्यास मंतर टाकणाऱ्या मांत्रिकाकडे घेऊन जाते. कांदबरीकाराने खेड्यापाड्यात अजूनही डॉक्टरकडे नेण्यापेक्षा मंत्र, अंगारा, मीठमिरच्या ओवाळून टाकणे, देवरुशी सांगेल त्याप्रमाणे वागणे, ह्यासारख्या ज्या अंधश्रद्धा घडतात. त्यावर प्रकाश टाकला आहे मात्र सुंदर ह्या गोष्टीमुळे वाचत नाही. राधाक्काचा दुसरा मुलगा चंदरही बैलाच्या खोंडाने छातीवर पाय दिल्याने छातीच्या फासळ्या तुटून मरतो. त्या दोघांना ती रानातच असणाऱ्या मातीच्या बांधामध्ये पुरून टाकते. सर्वच समाजांमध्ये प्रेत गाडण्याची प्रक्रिया पुरुषांकडून होत असते. पण नियतीने हे काम राधाक्काकडून करवून घेतले आहे. आपल्याच मुलांना स्वतःच्या हाताने गाडताना राधाक्काला किती दुःख झाले असेल ह्याची कल्पनाच न केलेली बरी !

अशोकला जीवनाचे तत्त्वज्ञान सांगणारी राधाक्का :

अंबप गावाजवळच्या फाट्यावर राधाक्का व तिची उरलेली तीन पोरे आणि अशोक ह्यांची ज्यावेळी ताटातूट होते तेव्हा अशोकला पुन्हा बोलावून दोन समजूतीच्या गोष्टी ती सांगते. त्या अशा: “शानपनानं सुद्धीन वागावं! चार लोकांच आयकावं! हाट करुनी... म्होरं आल्यालं आन भंजून खावाव... येवारानं, माणुसकीनं न्हावावं, बरं का बाबा.. काय तुजा माजा संमंद म्हागल्या जलमाचा हुता तवा गाट पडलास, आन् माझ्या लेकरांच्या मढ्यास्नी तुझा हात लागला, बाबा.... दुनव्या लय न्यारी हाय बर्का आस्सुक्या...कुनाच्या खोड्यात घावू नगो... कवा कोऱ्या कागदावर आंगटा दिव नगो.... येजानं पैसा काडू नगं..... बाबा, लय न्यारं हाया.....टग्या बिग्यांच्या नादानं वढाळ जनावरावानी करु नगं... नायतर गेटाव म्हेतीती, बरफावर निजवून मारत्याती ततं... कस्टानं ज्यी बी कोरतुकडा भाकर घावलं, तेवढीच खावावी.... न्हाय घावली तर वाकडा हात न्हिवं नग.... कोन कोन तुज्या म्हागं हुबा न्हानार नाय, तुला येळवकूत आला मजी....आई-बा, भाव-भनी, रगताची सगळी उलटत्याती बग.... बारकं प्यार हायीस माझ्या लेकरा...”^{१३}

राधाक्का अडाणी असली तरी आयुष्याचा बराच अनुभव तिला होता. बाहेरच्या जगाची चांगलीच कल्पना तिला होती. दारिद्र्य, भूक, उपासमार ह्यांची आण तिला होती. कादंबरीकाराच्या बालमनाला तिने केलेला हा उपदेश निश्चितच कुणाच्याही डोळ्यात अंजन घालणारा असा आहे.

मूठभर शेवेसाठी आपले चारित्र्य विकणारी राधाक्का :

राधाक्का, विठ्ठल, बायजी, भीमी, चंद्र आणि अशोक हे सर्व जण ज्यावेळी नेलें ह्या गावी पोहोचले. त्यावेळी सर्वानाच खूप भूक लागलेली असते. दूरवर एक खोपटासारखे हॉटेल दिसते. त्यानंतर ते त्या हॉटेलजवळ पोहोचतात. तेव्हा बायजी आणि भीमी त्या हॉटेलमध्ये असणाऱ्या शेवेच्या बरणीकडे लाचारीने पाहू लागतात. विडल तर रडायलाच लागतो. त्याची नजर बरणीवर खिळून राहते. त्या बरणीतल्या शेवेसाठी पैसे पडतात आणि ते आपल्या जवळ नाहीत, ह्याची त्यांना कल्पना असते. राधाक्कावर त्या हॉटेलमधील नोकराची नजर खिळून असते. त्या नराधमाची कामांध नजर राधाक्का ओळखते. पोरंंच्या पोटासाठी ती आपले चारित्र्य विकण्याचे ठरविते. मूठभर शेवेसाठी ते ती विकते. “एखाद्या तत्वज्ञाच्या गंभीर आवाजाप्रमाणे ती अशोकला म्हणाली, “आस्सुक्या, पोरंंची मी निस्ती वज्जी घेटली, पर दुकन्याचं वज्ज न्हाई घेता आलं.... आता तुमच्या पोटाच्या भूकेचं वज्जं घेती मी.... तू डोक्याचा पोरगा हायीस... मला बोल लावू नगं.”^{१४}

अशाप्रकारे कादंबरीकाराने राधाक्का ही व्यक्तिरेखा चित्रित केली आहे. कादंबरीकार तिच्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त करताना म्हणतो, “पुढचा जन्मही तू स्त्रीचाच घे आणि मी तुझा मुलगा होईन, तुला ह्या जन्मी सुख नव्हते. मी ते देईन, पुढल्या जन्मी जर असा जन्म देणारा देव असेल तर त्याने हे करावेच.”^{१५}

“राधाक्का ह्या पात्राविषयी कादंबरीकार प्रास्ताविकात लिहितो की, ‘७२ मैल’ संबंधी प्रत्यक्षात वाचल्यावर वाचकांच्या ध्यानी येईल की ही कृती ‘दलित’ म्हणावी की नाही? ह्या कृतीत जी ‘राधा’ नावाची स्त्री आहे, तिच्या दुःखाला मी जाणून बुजून उठाव दिला आहे. ती स्त्री केवळ अपघाताने ‘दलित’ होती. मध्यंतरी श्री. भटकळसाहेब व माझी चर्चा झाली तेव्हा हा मुद्दा निघाला की ती ‘राधा’ जरी एक ‘ब्राह्मणी’ असती तरी बाह्यतर मैलांच्या प्रवासात

आम्ही जे भीषण हाल भोगले, त्याची तीव्रता कमी झालीच नसती. कारण दुःख, दैना, भूक, तळतळाट सर्वत्र समान असतात. त्यांना जातीभेद नाही. हा मुद्दा फार लक्षणीय आहे.”^{१६}

बायजी :

राधाक्काची थोरली मुलगी बायजी ही तेरा वर्षाची असते. तिचा स्वभाव जरा तापटच असतो. आपला धाकटा भाऊ सुंदर ह्याच्यावर तिचा जीव असतो. सुंदर आजारी पडल्यानंतर त्याला दवाखान्यात राधाक्का घेऊन जाते. पैसे नसल्याने डॉक्टर उपचार करत नाही. त्यावर बायजी त्या डॉक्टरला शिव्या घालते, “फोड उटला त्या डॉक्टरला... तेजाबा वसखंड व्हावा रं, दवां! जरा घोटभर आवशिद तेन दिलं आस्तं, तर काय तेजी इष्टन बुडली आस्ती कां गे?”^{१७} आपल्या आईशी तर ती छोट्याशा कारणाने भांडते. उंब्रजच्या स्टॅडवर बायजी आणि तीची धाकटी बहिण भीक मागतात. कासेगावला जेव्हा सर्वजण पोहोचतात तेव्हा रस्त्यावरून वेगात धावत येणारा बैलाचा खोंड दिसतो. तो बरोबर राधाक्काच्या घोळक्यातच शिरतो. राधाक्कासोबत असलेल्या सुंदरला तो धडक देतो आणि त्याला खाली पाडतो. सुंदरच्या छातीवर तो पाय ठेवतो. त्यामुळे त्याच्या छातीच्या फासळ्या मोडतात. अशोक त्या लहानशा पोराला खांद्यावर घेऊन कुठे डॉक्टर आहे का, ते पाहतो. परंतु गाव दूर असल्याने तो ट्रक ड्रायव्हरला विनंती करतो. अशोकबरोबर असलेल्या बायजीला पाहून ट्रकड्रायव्हर त्यांना आत घेतो. अशोकच्या आणि ड्रायव्हरच्या मध्ये बायजी असते. काही वेळाने ट्रकड्रायव्हर तिच्याशी चाळे करू लागतो. बायजीच्या फाटक्या झग्यातील पुष्ठ्याला आणि थानांना तो चिमटे घेत असतो. बायजीला हे आवडत नाही. ती ड्रायव्हरला ह्या बाबतीत असहकार्य करते. त्यामुळे ट्रकड्रायव्हर चिडतो. त्यांना खाली उतरतो. “उतरो रांडके बच्चे... फोकटमें गाडीमें बैठना मंगता...” असे तो बोलतो.^{१८} अशाप्रकारे चित्रण करण्यात कादंबरीकार यशस्वी ठरतो.

४.४.४ राणू :

भेदक डोक्याचा काळा पोरगा म्हणजे राणू. राधाक्काच्या एकूण सहा मुलांपैकी राणू हा वेगळा असतो. त्याचे वागणे बोलणे इतरांपेक्षा शहाणपणाचे असे. आईवडिलांवर त्याची विशेष अशी माया असते. बायजी, भीमी ही आपल्या बहिणीपेक्षा तो लहान असला तरी

कुशाग्र बुद्धी त्याला मिळाली होती. अशोकला जेव्हा गाडीवानाकडून मार खावा लागतो, तेव्हा तो आपल्या आईला सांगतो, “कशावर तर हात पडला आसंल गे आक्के... काय तर चोरायं गेला आशील, घावला तसा ठोकला अशील.” “त्याच्या बोलण्यावागण्यावरून दहा वर्षांचा राणू उत्तम वकील तरी होऊ शकला असता नाहीतर पोलीस अधिकारी, त्याच्या तडाख्यातून कुणी सुटले नसते,” असे कादंबरीकार म्हणतो.^{१९} उंब्रजच्या स्टँडवर तो अशोकला आपल्याबरोबर भीक मांगण्यास सांगतो. ‘आपण दोघे गाणी म्हणू तुला गानंबिनं येत नसल, तर तू नुस्त चालीवर दगड कुट, असे तो सांगतो. आणि खरोखरच राणू उंब्रजच्या स्टँडवर गाणे म्हणण्यास सुरवात करतो. त्याच्या इवल्याशा देहातील इवल्याशा गळ्यामधून सुमधूर ध्वनी बाहेर पडतात. तो बघताबघता स्टँडवरच्या प्रवाशांचे लक्ष वेधून घेतो. राणूच्या बापाचे, म्हणजे हारळ्या महाराचे ते गाणे असते. राणू ते बरोबर आपल्या बापाच्या चालीवर म्हणतो. ते गाणे असे असते.

“वाटंच्या रं वाटसरू

महंचील बाबा यं व करू न् त्यं व करू....

“वाटंच्या रं वाटसरू

संगत आपली खोटी नगू, खरी करू....

‘वाटंच्या रं वाटसरू

रगड घावली पावने पै परं निगत्याल सारी बाजारू

‘वाटंच्या रं वाटसरू

न्हाई बा पोटाचा भरूसा, चार दिसाची काया भरू...

‘वाटंच्या रं वाटसरू

चार दिसाचं सुक म्हंतूस, पर तिरडीवरती चोरंपोरू...

‘वाटंच्या रं वाटसरू

दुनव्याच्या रं बाजारामधी वांछा कसली नको धरू...

‘वाटंच्या रं वाटसरू

सरळा जा पर वाट चुकीची नको धरू...

‘वाटंच्या रं वाटसरू

दुनव्या भली, पर चाल खोट्याची नको धरू....”^{२०}

बघता बघता राणूच्या गाण्याबद्दल भरपूर खायला मिळते. एस्.टी. मध्ये बसलेल्या एका प्रवाशाची तर त्याच्या गाण्यामुळे नजर गोठल्यासारखी होते. तो भावनिक हातो. तो एस्.टी.तून खाली उतरतो. आणि हॉटेलमध्ये जाऊन कशाचातरी मोठा पुडका घेऊन येतो

आणि त्याच्या हातात ठेवतो. असा राणू त्याच्या बापासारखा गुणी, कलावंत असतो. दुसऱ्या दिवशी पुन्हा पोटाची काळजी सुरु होते. मलकापूरच्या परिसरात जेव्हा सर्वजण पोहोचतात. तेव्हा राणूला डोंगरावर काहीतरी फळे खायला मिळतील, असे वाटते. तो आणि अशोक डोंगरावर जातात. एका वड्याच्या ओघळ परिसरात त्यांना आवळ्याचे झाड दिसते. आवळे काढण्यासाठी दोघे जातात. परंतु त्याजवळच नागिणीची वीण असते. मात्र ते दोघांनाही माहीत नसते. अशोक झाडावर चढतो. भरपूर आवळे खाली पाडतो. राणू ते वेचण्याचे काम करत असतो आणि अचानक त्याचा पाय नागिणीच्या वीणेवर पडतो. राणू साप चावणार, ह्या भीतीने आपला जीव मुठीत घेऊन पळू लागतो. परंतु ती नागिण त्याची पाठ सोडत नाही. ओढ्यात असलेल्या शेवाळ्याने माखलेल्या दगडावर राणूचा पाय पडतो. व त्यात तो घसरून खाली पडतो. त्यामुळे नागिणीच्या तावडीत तो सापडतो. नागिण त्याच्या उरावर बसून त्याचा कडाडा चावा घेते आणि अशातच त्याचा दुःखमय मृत्यू होतो. राधाक्काचा फार मोठा जीव ह्या राणूवर असतो. त्याच्यासाठी ती मोठ्याने हंबरडा फोडून रडते. घरातील कर्त्यापुरुषानंतर त्याच्यावरच तिचा भरवसा असतो. दारिद्र्यात दिवस काढणाऱ्या राधाक्काचा आक्रोश पाहून मन हेलावून जाते. वाचकाला राणूचा झालेला मृत्यू थोडावेळ तरी दुःख देऊन जातो. वाचक अंतर्मुख झाल्याशिवाय राहत नाही.

४.४.५ हारळ्या महार :

हारळ्या महार हा राधाक्काचा नवरा तो दुसऱ्या महायुद्धात लढलेला असतो. ब्रह्मदेश, आफ्रिकेच्या ब्रिटिश आघाड्यावर तो असतो. अगदी अखेरी तो जपानच्या वेढ्यात अडकतो आणि त्याच्यामधील खरा 'महार' जागा होतो. अडीचशेच्यावर जपानी तो संगिनीने भोसकून ठार करतो आणि वेढ्याची कोंडी फोडून ब्रिटिश सेना बाहेर आणतो. त्याबदल्यात त्याला खडकाळ जमीन मिळते. त्याही जमिनीत त्याचे आईबाप राबराब राबतात, पण अफाट कष्टाने मिळालेली भाकर त्याला पचू शकत नाही.

हारळ्याचा एक मोठा विशेष म्हणजे तो शीघ्र कवी असतो. तमाशाचे जेणे फडही तो गाजवत असतो. ढोलकी बहादर म्हणून त्याने नाव कौकिल मिळविलेले असते. हारळ्याच्या बोटात, जिभेवर कला नादत असते. त्याचा मुलगा राणू त्याला बापाची अनेक

कवने पाठ असतात. उंब्रजच्या स्टॅडवरचे ते गाणे हारळ्याचेच असते. असा हा हुन्नरी हारळ्या थोडा काळ पंढरीच्या दाराशीसुद्धा धरणे धरून बसला होता, पण त्याला तेथून हुसकण्यात आले होते.

असा हा हारळ्या दरोडेखोरांच्या टोळीत सामील होऊन तीन सावकारांचे मुडदे गाडतो. परंतु तो ह्या मार्गाला गेलाचं कसा, ह्याचे राधाकाला सतत कोडे पडलेले दिसते. हारळ्या फरारी झाला, फासाला गेला, काळ्या पाण्याला गेला वगैरे वगैरे वावड्या राधाकाला ऐकते. जमीन सरकार जप्त करते. आईबाप हाय खाऊन मरतात आणि बायका पोरे देशोधडीला लागतात.

४.५ '७२ मैल' ह्या कादंबरीमधील गौण व्यक्तिरेखा :

अशोकचे वडील नामदेव व्हटकर हे मुंबईत असतात. त्यांचे आपल्या बायकोवर आणि मुलांवर प्रेम नसते. अशोकला ते सातारा येथील कर्मवीर भाऊराव पाटील ह्यांच्या बोर्डिंगात घालतात. अशोकच्या आईलासुद्धा ही कटकट गेल्याने आनंद होतो. आपल्याला ह्याच्यापासून त्रास होतो, असे तिचे म्हणणे असते. आपल्याबद्दल प्रेम नसलेल्या आईवडिलांविषयी अशोकच्या मनात तिरस्कार निर्माण होतो. अशोकला जास्त जवळचे वाटते ती आपली आत्ती ताराका. ह्या ताराकाने अशोकवर फार माया केलेली असते. ती अशोकला सांगते, “तुझ्या बासाठी मी रगात वकलय रं....!”^{२९} बोर्डिंगची, कॉलेजची फी भरण्यासाठी ताराका एक अफाट वजनाचा भारा डोक्यावरून कितीतरी लांबून आणते. जो शक्तीमान पुरुषालासुद्धा जड गेला असता केवळ चारआठ आण्यासाठी तिने तो भारा जेव्हा मालकाच्या दारी टाकला, तेव्हा ती भडाभडा ओकली.... तेही रक्त! पण अशोकच्या वडिलांनी शेवटी तिच्या आजारपणात तिची काळजी घेतली नाही. तिच्या शेवटच्या घटकाजवळ आल्या होत्या, तरी त्या तिच्या घरात अशोकच्या वडिलांनी तिला मरू दिले नाही. ती एकटीच गावाबाहेर महारवाड्याजवळ खोपटात राहिली आणि तिथे मेली. अशोक बोर्डिंगमधून कोणाला कल्पना न देता पायीच सातान्याहून कोल्हापूरला परत येत असतो. त्याला प्रवासात भेटलेला राधाकाचा मुलगा चंद्र ह्याच्याविषयी कादंबरीकार लिहितो, “ते पोरे भारीच अचपळ होते. त्याच्यात एक वेगळीच रंग आणि बेदरकारपणा होता. ह्या

चंद्रचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते सहसा रडत नसे. भूक लागली की चीडचीड करायचा. पण पोटात दोन घास गेले की गडी खुश खुश होऊन जायचा.”^{२२} राधाक्काबरोबर चालत असताना कासेगावाजवळ एक खोंड पळत येतो आणि सरळ चंद्रला तुडवितो. त्याच्या छातीवर आपला जडशीर पाय देतो. त्यामुळे चंद्रच्या छातीच्या बरगड्या तुटतात. अशातच त्या पोराला अशोक कडेवर घेतो आणि दवाखान्यात नेण्यासाठी धडपडतो. त्याच्याबरोबर चंद्रची थोरली बहैण बायजी असते. त्या बायजीकडे पाहून एक ट्रकड्रायव्हर त्यांना आपल्या ट्रकमध्ये घेतो. कथानकाच्या ओघात ट्रकड्रायव्हरचे चित्रण कादंबरीकाराने केले आहे. हाच ड्रायव्हर ट्रकमध्ये बायजीला डिवचतो. तिच्या फाटक्या झग्यातील पुड्याला आणि थानांना चिमटे घेतो. बायजी त्याला सहकार करेल, असे वाटते. पण बायजीचा नकार पाहून तो त्यांना जखमी चंद्रसह ट्रकमधून खाली उतरतो. आणि ‘उतरो, रांडे के बच्चे... फोकटमें गाडीमें बैठना मंगता... ’ असे बोलतो. कादंबरीकाराने ट्रकड्रायव्हरच्या व्यक्तिरेखेद्वारे समजातील वाईट चालीच्या माणसांवर प्रकाश टाकला आहे. थोड्या वेळाने पायीच गावात असलेल्या डॉक्टरकडे ते जातात. पण पैसे नसल्याने कसलातरी चिमटी एवढा मलम डॉक्टर देतो. पायी चालून राधाक्काला आणि तिच्या मुलांना खूप भूक लागलेली असते. पोरांची पोटाची भूक शमविण्यासाठी त्या हॉटेलमधल्या नोकराची वासनेची भूक राधाक्काला शमवावी लागते. पोरांच्यासाठी मूठभर शेवेसाठी राधाक्कची अब्रू लुटणारा येथे लिंगपिसाट नोकर भेटतो. माणूसकीने ठासून भरलेला पांगळा फरारीसुद्धा कथानकाच्या ओघात भेटतो. राधाक्काची करुन कहाणी ऐकल्यावर हा फरारी आपल्याजवळील भाकऱ्या, डाळ, भजी देतो. मेलेल्या चंद्रला मूठमाती देण्यासाठी मदत करतो. माणसांची चाहुल लागताच ‘माणूस! माणूस! माणसं आली!’ म्हणत तो खाच खळग्यातून ‘माझ्याबद्दल बोलू नका, असे विनवत लंगडत लंगडत, काठी टेकत पळतो. माणूसकी असलेल्या लंगड्या फराऱ्याने काय गुन्हा केला होता, हे कळणे अशक्य होते. माणूसकीच्या दृष्टीने तोच ‘खरा’ माणूस होता. अशी वेगवेगळ्या रुपांची, गुणवैशिष्ट्यांची व्यक्तिरेखा ‘७२ मैल’ च्या प्रवासात भेटतात. ह्या व्यक्तिरेखा रेखाटण्यात कादंबरीकार यशस्वी झाला आहे, असे म्हणता येते.

४.६ समारोप :

प्रस्तुत चौथ्या प्रकरणात आपण अशोक व्हटकरलिखित 'मेलेलं पाणी' (१९८२) व '७२ मैल' (१९८९) ह्या दोन कादंबऱ्यामधील प्रमुख व गौण व्यक्तिरेखांचा अभ्यास केला. त्यात प्रमुख व्यक्तिरेखांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विविध पैलूंचा आपण अभ्यास केला, त्यांच्या अंतर्मनाचा वेध घेतला. पुढील पाचव्या प्रकरणात, अशोक व्हटकर लिखित 'मेलेलं पाणी' (१९८२) व '७२ मैल' (१९८९) ह्या दोन कादंबऱ्यामधील वातावरणनिर्मिती व भाषाशैली ह्यांचा आपण अभ्यास करणार आहोत.

४.७ संदर्भ व टीपा

१. पहा : व्हटकर अशोक, 'मेलेलं पाणी', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती : १९८२, पृ.४१.
२. तत्रैव , पृ. ६३.
३. तत्रैव , पृ.२४३.
४. तत्रैव , पृ. ९८.
५. तत्रैव , पृ. ५०.
६. तत्रैव , पृ. ४.
७. तत्रैव , पृ. ११२.
८. पहा : व्हटकर अशोक, '७२ मैल', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती : १९८९, पृ.९.
९. तत्रैव , पृ. २५.
१०. तत्रैव , पृ.३९.
११. तत्रैव , पृ. ४०.
१२. तत्रैव , पृ. ७.
१३. तत्रैव , पृ. ४.
१४. तत्रैव , पृ. १०७.
१५. तत्रैव , पृ. ७.
१६. तत्रैव , पृ.७.
१७. तत्रैव , पृ. ५९.
१८. पहा : तत्रैव , पृ. १०१.
१९. पहा : तत्रैव , पृ. ४७.
२०. तत्रैव , पृ. ७५.
२१. तत्रैव , पृ. ४३.
२२. तत्रैव , पृ. ६५.